

Ярослав Пастернак

ВАЖЛИВІ ПРОБЛЕМИ ЕТНОГЕНЕЗИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В СВІТЛІ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Розв'язка проблеми походження кожного народу натрапляє іноді на великі труднощі, коли йдеться про праісторичні та ранньо-історичні часи. Потрібні для цього докази є повністю залежні від наявності кількісно вистачаючих і науково обґрунтованих археологічних матеріалів. Та часто трапляється, що в спертому на них доказовому ланцюгу бракує окремих пов'язуючих звен, не всі доби й культури на різних землях є вже однаково докладно обсліджені і тоді приходиться заступати існуючі пробіли об'єктивними й обережними теоріями та робочими гіпотезами, без яких в археології не обійтися.

З подібними труднощами зустрічаються теж дослідники етнологенези, тобто формації українського народу. І тут є різні проблеми, які ждуть ще свого остаточного висвітлення, є питання, які викликають дискусію й застереження, бо немає ще цілком задовільного пов'язання між деякими етапами розвитку матеріальної культури в праісторичних періодах. У цій статті я буду старатися дати по змозі правдоподібну розв'язку важливіших з цих проблем.

I.

Етнологенеза українського народу тісно пов'язана з двома чинниками: з проблемою прабатьківщини й етнологенези всіх слов'ян взагалі та з історією заселення українських земель від найдавніших праісторичних часів.

Піонерам-дослідникам першої з цих проблем йшло тільки про територіальне визначення самої *правітчини* слов'ян. Вони спиралися виключно на словах київського начального літопису, що «по мнозѣх же временѣх сѣли суть словѣни по Дунаєви, гдѣ єсть нинє угорска земля и болгарска. И от тѣх словѣн разидошася по землѣ и прозвашася имени своїми».¹

¹ Повесть временных лет по Лаврентьевской летописи, Москва 1950, II.

Це твердження прийняли польські (В. Кадлубек,² Богухвал,³ Я. Длугош,⁴ Мацей з Мехова⁵) та чеські (Даліміл⁶) літописці, його розуміли дослівно, в добу романтизму, теж давні слов'янські історики й філологи, з них ось такі: югословянин Б. Копитар,⁷ чех Й. Піч,⁸ москаль Н. Арцибашев,⁹ поляки А. Бельовські¹⁰ і Е. Богуславські,¹¹ німець А. Шлецер,¹² з українців Д. Самоквасов¹³.

В основу такого твердження лягла, мабуть, давня біблійна традиція, за якою всі європейські народи прийшли з азії, чи точніше з Мезопотамії через Балкан в Європу. Одначе, з розвитком наукових досліджень в ділянці славістики ця теорія була відкинена і сьогодні вона, не підперта наявними археологічними матеріалами, не має вже жадних прихильників між дослідниками слов'янської прабатьківщини. Оскільки нам відомо, сьогодні один тільки С. Толстов,¹⁴ советський дослідник центрально-азійської археології, пробував безуспішно відновити тезу про подунайську правітчину слов'ян.

У XIX ст. слов'янська проблема була поставлена на більш реальну базу. Початок тому дав чеський філолог ігумен Й. Добровський, який вже в 1810 р. бачив споріднення слов'янських мов з литовською і поставив гіпотезу, що первісні оселі слов'ян мусіли бути десь в сусідстві литовців.¹⁵ Ця гіпотеза надала новий напрям дослідникам слов'янської правітчини, звільнила їх від літописної традиції і тоді, продовж цілого XIX і на початку XX ст., виринали, одна по одній, різні нові теорії, за якими прабатьківщина слов'ян була не в дунайській китловині, а на північ від Карпат, між цими горами та Балтійським морем. Цією правітчиною було за М. Грушевським¹⁶ середнє Подніпров'я, за Надеждином,¹⁷ І. Філевичем¹⁸ та А. Погодіном¹⁹ правобережна Україна,

² W. Kadłubek, *Chronica Polonorum*.

³ Boguchwał (A. Bielowski), *Monumenta Poloniae historica*.

⁴ J. Długossii, *Historiae Polonicae libri XII*, Cracoviae 1873.

⁵ Maciej z Miechowa, *Chronica Polonorum I*, Cracoviae 1519.

⁶ Dalimolova kronika (J. Jireček, *Fontes rerum Bohemicarum*, III, Praha 1877).

⁷ В. Ягич, *Письма Добровскага и Копитара 1810 г.*, Петербург, 1885, 112, 119, 153.

⁸ J. Pič, *Památky archeologické*, XIV, 610; XV, 195; XVII, 365, 538, Praha.

⁹ Н. Арцибашевъ, *Повѣствованіе о Россіи*, Москва 1838, I, 6.

¹⁰ A. Bielowski, *Wstęp krytyczny do dziejów polskich*, Lwów 1950, II, 432.

¹¹ E. Bogusławski, *Historia słowian*, Kraków—Warszawa 1888, I.

¹² A. Schlözer, *Allgemeine nordische Geschichte*, 1771, 222.

¹³ Д. Самоквасов, *О происхождении русских и польских славян*, Труды VIII археол. съезда, Москва 1897, III.

¹⁴ С. П. Толстов, *Нарцы и Волхи*, Советская Етнография 2, 1948.

¹⁵ Як прим. ч. 7.

¹⁶ М. Грушевський, *Історія України-Руси*, I, Київ 1913, II.

¹⁷ Н. Надеждин, *Опыт истор. географ. русского мира*, Библиотека для чтения, 1837, XXII, 69.

¹⁸ И. Филевич, *Исторія древней Руси*, I, Варшава 1896.

¹⁹ А. Погодин, *Из истории славянских передвижений*, Петербург 1901.

за чеським дослідником слов'янської старовини Л. Нідерле²⁰ простори землі від середнього бігу Висли на заході по Дніпро й Десну на сході та по Карпати на півдні, а за московським лінгвістом А. Шахматовим²¹ над Двіною і верхнім Німаном.

Філологи, автори цих теорій, доходили до своїх висновків шляхом лінгвістичних досліджень над балто-слов'янською спільнотою, а історики спиралися передусім на класичних джерелах (Геродот), Пліній, Птоломея, Табуля Пейтінгеріяна, Йордан і Прокопій). Напр. Л. Нідерле будував свою тезу на звідомленні Таціта (Германія 46) про оселі венеців між фінами і певкінами, Плінія (IV, 97) про венеців за Вислою, Птоломея (Геогр. III, 5, 5, 19) про венеців між Балтійським морем і венецькими горами (Карпатами), та на звідомленнях Йордана (Гет. 5, 25) і Прокопія (Беллум ґотікум IV, 4) про «безчисленні племена антів».

Інший підхід до справи взяла група дослідників, що базувала свої висновки на поширенні в терені деяких дерев, головню бука, тиса і граба. Хід їхніх думок був такий: назва бук є в слов'янських мовах давнім запозиченням з германської, тому в слов'янській прабатьківщині буків не було. З другої сторони деякі дерева, як граб і тис, мають прастарі слов'янські назви і тому мусіли рости вже в правітчизні, що була поза межами теренів бука, тобто на схід від них. З карти поширення бука і граба в терені заключав німецький лінгвіст М. Фасмер,²² що правітчиною слов'ян було багнисте доріччя Прип'яті і середущий біг Дніпра.

А проте, на підставі подібної карти, з включенням терену тиса, що його поминув М. Фасмер, польський антрополог Я. Чекановські²³ доводив, що первісні оселі праслов'ян були, навпаки, на заході, в доріччю середущого бігу Висли й Одри, з повним виключенням Полісся й Волині.

Головна помилка обох авторів була в тім, що сьогоднішні границі засягу окремих родів дерев ніяк не покриваються з їх поширенням у праісторичних часах, бо з археологічних досліджень відомо, що клімат тоді часто змінювався і це, очевидно, мало великий вплив на рослинний світ.

З тим самим палеоботанічним підходом до проблеми слов'янської правітчизни забрав голос теж польський археолог Й. Костшевські. Спираючись на працю К. Бертольда²⁴ про німецькі ліки в праісторичних часах, який при допомозі пілкового аналізу виказав, що на початку бронзової доби, в першій половині II тисячоріччя до Хр., бука не було ще на схід від Лаби і він з'явився там аж під кінець бронзової доби, на початку I тисячоріччя до Хр. Й. Костшевські каже, що з ботанічного

²⁰ L. Niederle, *Slovanské Starožitnosti I*, Praha 1925, 30.

²¹ А. Шахматов, *К вопросу о финско-кельтских и финско-славянских отношениях*, Петербург 1911, 707.

²² M. Vasmer, *Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven*, Leipzig 1923.

²³ J. Czekanowski, *Wstęp do historii słowian*, II wyd., Poznań 1957, 139—176.

²⁴ K. Bertold, *Der deutsche Wald im Wechsel der Zeiten*, Berlin 1936.

становища нічого не стоїть на перешкоді шукати праявічизну слов'ян на теренах на схід від Лаби. Слов'яни — каже він — могли зазнайти там з назвою бука десь на початку залізної доби, в першій половині I тисячоріччя до Хр., коли це дерево стало поширюватися із Судетських гір на північний захід. Одначе й праця Й. Костшевського, задивленого в пролаговану ним праявічизну всіх слов'ян на заході, ніяк не вирішує ще справи. Вона поминає весь широкий простір сьогоднішніх українських земель та не узгляднює III тисячоріччя до Хр., цілої неолітичної й енеолітичної доби з її вже буйно розвиненими корінними праслов'янськими культурами.

Ще інші дослідники шукали праявічизни слов'ян поза межами Європи, в Азії. Вже польські літописці XVI ст. Мацей з Мехова²⁵ і Йодокс Деціус²⁶ виводили слов'ян первісно з Ассирії через Балкан у Подунав'я, пізніше історик В. Суroveňкі²⁷ виводив праслов'ян з Вірменії, І. Флоринський із Сибіру,²⁸ Пікет,²⁹ С. Сестречевіч-Богуш³⁰ і К. Мошиньскі³¹ з центральної Азії. Одинцем стоїть С. Шелухін,³² за думкою якого, спертою на географічній назві Галіція в Еспанії, українці походять з піренейського півострова. Очевидно, всі ці теорії не мають ніяких археологічних доказових матеріалів чи історичних підстав.

Зазначити треба, що в кожній з названих досі теорій праявічизна слов'ян займала доволі малу територію, була спільною коліскою предків всіх східних, західних і південних слов'ян і з неї вони поступово розходилися на свої пізніші історичні місця.

На зовсім нову базу поставили проблему слов'янської праявічизни слов'янські археологи після першої світової війни. Вони виводять свої твердження з власних, добутих розкопками матеріалів і хоча результати їхніх досліджень не завжди однаково певні й однаково об'єктивно насвітлені, головню у советських і польських археологів, то все ж таки ці матеріали дають багато реальніші ніж давніше підстави до міркувань про найдавніші місця поселення слов'ян.

Водночас археологи підійшли теж до проблеми етногенези історичних слов'янських народів з нового становища, а саме з безіменних ще праісторичних племен. Виринуло нове питання, поставлене такими

²⁵ Maciej z Miechowa, *De Sarmatia Asiana et Europaea*, Cracoviae 1517, I, 12.

²⁶ Jodocus Lud. Decius, *De vetustatibus Polonorum*, II, 260.

²⁷ W. Surowiecki, *Sledzenie poczatku narodow slowianskich*, Warszawa 1824.

²⁸ И. Флоринский, *Первобытные славяне*, Томск 1894.

²⁹ Pictet, *Les origines Indo-Europeens ou les Aryas primitifs*, I, Paris 1877.

³⁰ S. Sestreczewicz-Bohusz, *Recherches historiques sur l'origine des Sarmates, des Esclavons et des Slaves*, St. Petersburg 1812.

³¹ K. Mozynski, *Badania nad pochodzeniem i pierwotna kultura slowian*, I, Warszawa, 1925.

³² С. Шелухін, *Звідкіля походить Русь? Теорія кельтського походження Київської Русі*. Прага 1929.

передовими дослідниками слов'янської старовини як М. Грушевський в Україні, П. Шафарик і Л. Нідерле у Чехії та А. Брікнер і Й. Костшевські в Польщі, як далеко в глибину тисячоліть сягає коріння культури сьгоднішніх слов'ян. У відповідь на це археологи стали признавати різні праісторичні культури за праслав'янські. Однак тут, буває, ідеологічна чи національна та взагалі політична настанова автора і брак наукового об'єктивізму заважили при творенні погляду на питання правітчизни і формації даного слов'янського народу і з нього, іноді й досі, виникають діаметрально суперечні погляди на ті самі проблеми.

Класичним того прикладом — тому й представимо його тут докладніше — є залеклий спір між польськими й німецькими археологами про етнічну приналежність племен з так зв. лужицькою культурою бронзової й ранньої залізної доби (1800—500 до Хр.), що дістала свою назву від прикметних тілопальних погребіщ, досліджених вперше на терені лужицьких сербів та в двох останніх тисячоріччях до Хр. займала майже всі сьгоднішні польські й чеські землі, а також частину Саксонії й Бранденбургії аж по Берлін.

Німецькі археологи, не раді бачити сьгоднішню східну Німеччину правітчизною слов'ян, приписували лужицьку культуру, по черзі, германцям (Р. Вірхов,³³ Г. Єнч,³⁴ А. Фосс,³⁵ Бельц,³⁶ Л. Фаерабанд,³⁷ Г. Коссінна 1895,³⁸ і востанне К. Шухард³⁹), кельтам (Г. Коссінна 1895,⁴⁰ Л. Поц⁴¹), карподакам (Г. Коссінна 1902,⁴² Г. Шуман⁴³), тракам (Г. Коссінна 1912,⁴⁴ А. Геце,⁴⁵ Г. Шмідт⁴⁶), вкінці ілліраам (Г. Коссінна 1928,⁴⁷ Г. Вільке⁴⁸), і цього погляду придержується тепер більшість німець-

³³ R. Virchov, (N. Niederle), *Západní slovane v archaeologii*, S. S. III, Praha 1919, 235.

³⁴ H. Jentsch, *Die Thongefäße der niederlausitzen Gräberfelder, Niederlausitzer Mitteilungen*, II, 1.

³⁵ A. Voss, *Keramische Stilarten der Provinz Brandenburg, Zeitschrift für Ethnologie*, 1903, 161.

³⁶ R. Beltz, *Slaven; M. Eberts, Reallexikon der Vorgeschichte*, XII, 251.

³⁷ L. Feyerabend (L. Niederle), *Rukověť slovanské archeologie*, Praha 1931, 12.

³⁸ G. Kossinna, *Korrespondenzblatt der deutschen Gesellschaft für Anthropologie*, Berlin 1895, 111.

³⁹ C. Schuchhardt, *Alteuropa*, Berlin 1944, 249.

⁴⁰ G. Kossinna, як прим. ч. 38.

⁴¹ L. Zotz, *Von den Mammutjägern zu den Wikingern*, 1944, 64.

⁴² G. Kossinna, *Indogermanische Frage archaeologisch beantwortet*, Zeitschrift für Ethnologie, Berlin 1902, 211.

⁴³ H. Schumann, *Urnenfriedhöfe in Pommern*, Baltische Studien XXXIX.

⁴⁴ Як прим. ч. 42.

⁴⁵ E. Götze, *Prähistorische Zeitschrift* IV, Berlin 1912, 115.

⁴⁶ H. Schmidt (L. Niederle), *Rukověť slovanské archeologie*, 1931, 12.

⁴⁷ G. Kossinna, *Mannus*, IV, 179, 183, 287.

⁴⁸ G. Wilke, *Die Herkunft der Kelten, Germanen und Illyrier*, Mannus IX, 1908.

ких археологів (В. Ля Бавм,⁴⁹ О. Менгін,⁵⁰ Е. Петерсен,⁵¹ Б. Ріхтгофен,⁵² Ф. Альтгайм,⁵³ Л. Поц⁵⁴). Найслабшим пунктом цієї теорії є факт, що в бронзовій добі культури лужицька та іллірійська розвивалися зовсім незалежно одна від одної і тільки в залізній добі ці племена увійшли в безпосередній контакт.

Польські археологи, Л. Козловські,⁵⁵ Т. Сулімірські,⁵⁶ К. Яжджевські,⁵⁷ Т. Вага,⁵⁸ Й. Костшевські⁵⁹ і А. Гардавські⁶⁰ вважають племена з лужицькою культурою беззастережно праслов'янами. Їх підтримують в цьому антропологі К. Стояновські⁶¹ і Р. Єндик.⁶² Антрополог Я. Чекановські⁶³ старається вирішити це питання компромісово. Він припускає можливість, що лужицька культура була спільною для всіх північних індоєвропейців після того, як від них відділились прагерманські племена.

Чеські археологи приписували лужицьку культуру теж безпосередньо праслов'янам. Так робили вже Й. Добровські⁶⁴ і М. Каліна,⁶⁵ пізніше Й. Піч,⁶⁶ К. Бухтеля,⁶⁷ Л. Червінка⁶⁸ і з деяким застереженням Л. Нідерле,⁶⁹ сьогодні Я. Філіп⁷⁰ і Я. Бем.⁷¹

49 W. La Baum, *Germanen und Altslaven in Deutschland*, *Altpreussische Forschungen*, II, 1925, 5.

50 O. Menghin, *Wiener Prähistorische Zeitschrift*, XVI, Wien 1929, 124, 126.

51 E. Petersen, *Die früheste Vergangenheit der Slaven*, *Korrespondenzblatt des Gesamtvereins*, 81, 1933.

52 B. von Richthofen, *Die Urheimat der Slaven in der Vorgeschichtsforschung* (II *Międzynarodowy zjazd slawistów*, Warszawa 1934).

53 F. Altheim, *Germanien XIV*, 1942, 197.

54 L. Zorz, *Von den Mammutjägern zu den Wikingern*, 1944, 51.

55 L. Kozłowski, *Kultura łużycka a problem pochodzenia słowian*, Lwów 1926; *Zarys pradziejów Polski południowo-wschodniej*, Lwów 1939, 56.

56 T. Sulimírski, *Najstarsze dzieje narodu polskiego*, Hanower 1945, 22.

57 K. Jażdżewski, *Atlas to the Prehistory of the Slavs*, Łódź 1949.

58 T. Waga, *Pomorze w czasach przedhistorycznych*, Toruń 1934, 34.

59 J. Kostrzewski, *Pradzieje Polski*, Poznań 1949, 83.

60 A. Gardawski, *Plemiona kultury trzcinieckiej w Polsce*, Warszawa 1959.

61 K. Stojanowski, *Typy kraniologiczne Polski*, Kosmos XLIX, Lwów 1925, 660—766.

62 R. Jendyk, *Europas Geschichte als Rassenschicksal* (Fahrenkrog).

63 J. Czekanowski, *Sprawozdania Polskiej Akademji Umiejętności XL*, Kraków 1935, 67.

64 J. Dobrovský, *Über die Begräbnisart der Slaven*, 1786.

65 M. Kalina, *Böhmische Opferplätze*, 1836, 237.

66 J. Pič, *Starožitnosti země české*, Praha 1905, I, 55; II, 215.

67 K. Buchtela, *Lausitzer und schlesische Brandgräber in Böhmen*, *Mitteilungen der Zentralkommission*, Wien 1906; *Rukověť české archeologie*, Praha 1910.

68 J. Červinka, *Popelníková pole*, *Pravěk VI*, Brno 1910.

69 L. Niederle, *Původ a počátky Slovanů západních*, *Slovanské Starožitnosti III*, Praha 1919, 244.

70 J. Filip, *Počátky slovanského osídlení v Československu*, Praha 1946.

71 J. Böhm, *Přehled československých dějin*, I, Praha 1958.

З інших дослідників румунський археолог В. Парван⁷² приписує лужицьку культуру ілліро-трацьким племенам, англійський археолог В. Г. Чайльд⁷³ вважав племена з цією культурою за траків, сербський археолог В. Мілоїчич⁷⁴ приписує її іллірійським венетам і праслов'янським вендам, ленінградський археолог М. Артамонов⁷⁵ видить в племенах з лужицькою культурою люгіїв, що їх згадують античні історики Тацит і Страбон, не означає їхньої етнічної приналежності литовка М. Гімбутас.⁷⁶ Серед українських дослідників М. Міллер⁷⁷ схиляється до думки, що племена з лужицькою культурою не були ще ні праслов'янські ні прагерманські, а знаходилися в цій стадії розвитку індоєвропейської раси, коли цього розділу ще не було.

На мою думку, племена з лужицькою культурою, які в двох останніх тисячоріччях до Хр. займали майже всі сучасні польські та чеські землі, були переважно нащадками індоєвропейських племен із шнуровою керамікою і їх треба, з великою правдоподібністю, вважати за безпосередніх, генетично споріднених предків західних слов'ян, матеріальна культура яких вже тоді, може ще до часу розподілу, мала свій питомий вияв, відмінний від прагерманських культур північної та центральної Європи.⁷⁸

II.

Етногенеза східних слов'ян, українців і москалів, має теж свою багату літературу. Давніші дослідники, як сказано в попередньому розділі, не займалися окремо цією проблемою і вдовольнялися твердженням, що Подніпров'я входило в склад правітчини всіх слов'ян. Дискусія над етногенезою східних слов'ян розгорнулася тільки в останніх двох десятиряках років і перед в ній ведуть советські археологи, головними речниками яких є П. Третьяков і Б. Рибаків. Цій проблемі вони присвятили були в 1941 р. окремий том «Материалов и исследований по археологии СССР» (ч. 6) зі статтями П. Третьякова, Я. Станкевича, П. Сухова, Н. Чернягіна, Н. Вороніна, І. Ляпушкіна і М. Тиханової.

У 1948 р. появилася окрема праця П. Третьякова про східно-слов'янські племена, яка займається питанням етногенези українців, білорусинів і москалів.⁷⁹ Автор вповні відкидає індоєвропейську теорію етно-

⁷² V. Pârvan, *Getica, o proistorie a Daciei*, Bucureşti 1926, 193—194.

⁷³ V. G. Childe, *The Bronze Age*, London 1930, 245.

⁷⁴ V. Milošić, *Zur Frage der „Lautitzer Wanderung“*, Germania XXX, Berlin 1952, 319, 323.

⁷⁵ М. Артамонов, *Спорные вопросы древнейшей истории славян и Руси*. КСИИМК, VI, М.-Л. 1940, 5.

⁷⁶ M. Gimbutas, *From the Neolithic to the Iron Age in the Region between the upper Vistula and middle Dnieper Rivers*, International Journal of Slavic linguistics and poetics, III, S. Grawenhage 1960, 6.

⁷⁷ Приватна інформація в листі з 10. 10. 1960.

⁷⁸ Я. Пастернак, *Археологія України*, Торонто 1961, 276.

⁷⁹ П. Н. Третьяков, *Восточно-славянские племена*, М.-Л. 1948.

генези слов'ян, за якою всі західні, східні та південні слов'яни творили первісно однородний етнічний масив, і дає свою власну, нову теорію.

Прослідивши історію культури всіх праісторичних племен Східної Європи, він виділив зпоміж них дві групи, що їх він вважає праслов'янськими: одну на півдні, тобто в Україні, більш монолітну і краще розвинену під соціально-економічним і культурним оглядом, і другу на півночі, тобто у Московщині, відносно більше відсталу. На іншому місці⁸⁰ він каже, що культура південної групи розвивалася під впливом старих середземноморських культур, а північна відзначувалася більшою примітивністю. Одночасно — продовжує автор — багато даних вказує на те, що північна культура мала глибоке місцеве коріння.

В добі великого переселення народів — каже П. Третьяков — границя між обома групами захитується і тоді поступово витворюється вже вповні наглядна, безпосередня історична спільнота східного слов'янства. Напередодні виникнення старої руської держави, анти — по думці автора — не були єдиними попередниками Київської Русі. Східні слов'яни вступили в політичну історію двома хвилями: південно-західною антською та могутньою хвилею Руссів, які в VII—IX ст. являли вже величезну масу східного слов'янства.

Важливими конкретними історичними умовами, в яких складалося «русское государство», П. Третьяков вважає переселення його північної групи східних праслов'ян у VIII—IX ст. на південь, далі активний виступ цих племен під іменем Руссів у Причорномор'ї, їх відношення до хозарів та вкінці їх об'єднання з потомками антських племен дніпровського Правобережжя. Це — за автором — мали б бути підсумки дослідів советських археологів, істориків та етнографів, а водночас його власна концепція у справі етногенези східних слов'ян.

В останньому часі П. Третьяков додав до цієї концепції ще пояснення, як — на його думку — прийшло до створення згаданих вже вище двох праслов'янських етнічних груп на Сході та який був початок західних слов'ян. Отож, каже він, на переломі III/II тисячоріччя до Хр. в Повислю й на Волині жило протослов'янське пастирське плем'я зі шнуровою керамікою. Упродовж II тисячоріччя до Хр. воно поширило свою територію, посунулося вверх по Дніпрі, на Десну, Одру і в Прибалтику. Протягом I тисячоріччя по Хр. відбувся процес консолідації через поширення культури, що розвинулася на півдні, в Подністров'ї, середнім Подніпров'ї та в Прикарпатті і тоді витворилися три праслов'янські центри: лужицький, дністрово-середньодніпровський та верхньодніпровський.⁸¹

⁸⁰ П. Н. Третьяков, *Археологические памятники восточно-славянских племен в связи с проблемой этногенеза*, КСИИМК, II, М.-Л. 1939, 3—5.

⁸¹ П. Н. Третьяков, *О происхождении славян*, «Славяне», М. 1952, ч. 7, 26—32; *Вопросы истории*, XI, 1953, 69—82; *Восточно-славянские племена*, изд. 2, М. 1953.

Залишаємо українським історикам спростування історичної частини цієї тенденційної, недоладної теорії, передусім невірною твердження, що слов'янська колонізація на Сході Європи йшла з півночі на південь, а не навпаки, як правильно твердив А. Шахматов, а за ним Ключевський. Ми займемося тільки археологічною частиною теорії П. Третьякова.

За археологічними знаходами правдою є, що частина мисливсько-пастирських племен зі шнуровою керамікою пересунулась була на переломі III/II тисячоліття до Хр. зі Шлеська на західню Волинь, західне Поділля та в горішню Подністров'я, а далі — менша група — дісталась була на Київщину (Гатне, Стретіївка) і вздовж Дністра аж в околицю Одеси (Усатову), одначе там вона скоро розплинулася в компактній масі хліборобських трипільських племен і не мала на них ніякого тривкішого культурного впливу поза окремими знаходами шнурової кераміки на кількох трипільських селищах та погребіщах.⁸² «Шнуровики» увійшли, що правда, в склад пізніших лужицьких племен, але вважати їх теж прапредками східних слов'ян не можна. Анахронізмом є теж назва «лужицький центр» для другої половини I тисячоріччя по Хр. Правильна назва була б «венедський центр».

Ми погоджуємося з твердженням П. Третьякова, що виділену ним південну групу племен, тобто трипільців та їх нащадків, треба вважати праслов'янами. В цьому погоджується з ним теж М. Артамонов, у якого Придніпров'я — це основне й найдавніше вогнище слов'янської етногенези у Східній Європі.⁸³ Та вже позабавлене всяких археологічних доказів є твердження П. Третьякова, що група праісторичних племен на Московщині, у верхів'ях Оки, Волги й Дніпра — це теж праслов'яни. Сам же автор висловився був передше, що його ранньо-слов'янських північних племен не можна генетично в'язати з такими ж південними племенами.⁸⁴ В археології загально відомий факт, що вся територія північної, лісної частини Східної Європи, приблизно по лінії Прип'ять—Тамбов—Ульяновськ на Волзі, була в неолітичній та бронзовій добі зайнята прафінськими племенами з так зв. ямково-гребінцевою керамікою. В половині останнього тисячоліття до Хр. ці племена, що їх московський археолог А. Монгайт вважає угро-фінськими предками історичних племен естів, мері, весі і муроми,⁸⁵ починають будувати городища так зв. дяківського типу⁸⁶ (с. Дяково біля Москви) і про матеріальну культуру цих городищ каже В. Кісілюв та М. Артамонов, що по археологічному матеріялам можна прослідити її безперервний розвиток від найдавніших аж до історичних часів. Нема — вони кажуть — ніяких підстав думати, що населення цих городищ змінилося,

⁸² Я. Пастернак, *Археологія України*, Торонто 1961, 229, 232.

⁸³ М. Артамонов, *Происхождение славян*, История СССР, АН СССР, III—IV, Л. 1939, 206.

⁸⁴ П. А. Третьяков, як прим. ч. 80.

⁸⁵ А. Монгайт, *Археологія в СССР*, М. 1955, 159.

⁸⁶ П. А. Третьяков, *Культура городищ*, История СССР, I—II, 1939, 388.

або що до нього прилучився якийсь новий культурно-етнічний елемент.⁸⁷ Виходить — прафіни осталися далі фінами і тим самим не могли бути водночас праслов'янами. Вкінці сам П. Третьяков признав в часі обговорювання його праці в Археологічному Інституті ССРСР в Ленінграді, що нема ніякого сумніву в тому, що в мисливсько-риболовських племенах лісистого північного сходу треба видіти перш за все далеких предків угро-фінських племен і народів.⁸⁸ Просто фантастичним є твердження П. Третьякова, що вони згодом перетворилися самі у слов'ян.

Нове оформлення проблеми етногенези слов'ян у світлі советської науки находимо у Б. Рибаківа.⁸⁹ Спираючись на вище згаданих дослідженнях Л. Нідерле про венедів як предків західних слов'ян⁹⁰ та на категоричному твердженні Д. Бубріха, що «против связи между древно-славянским (онт) и древно-славянским (вент) не говорит абсолютно ничто»,⁹¹ автор виходить з поставленої ним філологічної тези, що венеди — венди — венети — вяти, з цього вятичі — анти і твердить на тій підставі, що венеди були предками усіх слов'ян та що культура антив є частиною їхньої культури. Одначе за думкою М. Фасмера,⁹² сьогодні найбільшого авторитета між філологами в подібних питаннях, та Ю. Шевельова⁹³ ототожнювання назв анти — венеди не має ніяких мовних підстав.

Єдність культури антив і венедів Б. Рибаківа спирає тільки на подібним похоронним обряді (тут і там тілопалення в урнах), але ж бо такий самий тілопальний похоронний обряд був у перших вв. по Хр. теж у багатьох інших народів Європи під впливом культури римської імперії та її провінцій.

Вживаючи ретроспективного методу Б. Рибаківа доказує знаний зрештою факт, що ранньо-антська культура «полів поховань» II—V ст. в середнім Подніпров'ї переходить згодом в пізньо-антську культуру VI—VII стол., територія якої покривається з територією його пізнішої «русской земли в узком смысле слова». Тут ми погоджуємося з його археологічними доказами, але жадної твердої підстави в археологічних матеріялах не знаходить його дальше абсурдне твердження в справі походження московського народу, а саме, що з культурою антив можна пов'язати не тільки «поля поховань», але й «вероятно более северные памятники Верхнего Поднепровья, Подвинья й ба-

⁸⁷ М. Артамонов, як прим. ч. 75.

⁸⁸ П. А. Третьяков, *Восточно-славянские племена*, 1948, 119.

⁸⁹ Б. Рыбаков, *Древние Русы*, Советская Археология, XVI, М.-Л. 1953, 23—104.

⁹⁰ L. Niederle, *První zprávy o slovanských venedech*, *Slovanské Starožitnosti*, I, 1, Praha 1925, 187—205.

⁹¹ Д. В. Бубрих, *О названии анти и связанных с ним названий*, Известия АН СССР, отделение литературы и языка, V, 6, 1946, 468.

⁹² M. Vasmer, *Russisches ethymologisches Wörterbuch*, Heidelberg 1950, 246.

⁹³ Ю. Шевельов, в листі до автора з 19. 10. 1955.

сейна Оки».⁹⁴ Ми вже вище відмітили, що ця лісиста частина північно-східної Європи зпоконвіку була заселена не-слов'янськими племенами, тому під оглядом культури ніяк не можна лучити її в одно з пра-українськими землями антів. Праця Б. Рибаківа теж повна історичних неточностей, спростування яких лежить вже в ділянці історичних дослідів.

В дискусії над етногенезом східних слов'ян забрав голос теж згаданий вже раніше польський археолог К. Яжджевскі.⁹⁵ Він поклав в заложення своєї праці тезу про праслов'янську етнічну приналежність племен з лужицькою культурою і при допомозі 17 карт старався виявити їх поширення в терені у східному напрямі та нібито вирішній вплив на населення українських земель.

В другій половині II тисячоріччя до Хр. — по словам К. Яжджевського — західні праслов'янські племена з лужицькою культурою доходять до сьогоднішньої краківської землі, на переломі II і I тисячоріччя до Хр. вони переправляються через Вислу, доходять до Бугу, займають західню Волинь, слявізують прастаре населення Надбужанщини, далі окремими групами переходять на східню Волинь і на Київщину, слявізують тамошнє, трацьке, на думку автора, населення і таким чином дають початок усім східним слов'янам. Свою теорію спирає К. Яжджевскі тільки на появі тілопального обряду на землях України в часах біля нар. Хр. на невеликій кількості окремих бронзових виробів лужицького типу у Наддніпрянщині та вкінці, і то голівне, на вибуялому патріотичному відчутті.

Ясно, що таке твердження К. Яжджевського не можна уважати навіть науковим причинком до розв'язання проблеми етногенезу східних слов'ян. Воно є просто тенденційною вигадкою. Археологічними знаходами доказано лише, що племена з лужицькою культурою подалися були з краківської землі прадавнім неолітичним шляхом вздовж Висли на схід, поселилися були більшою групою у захисному місці між Вислою та долишнім Сяном в околиці Тарнобжегу і витворили там знаний в археології тарнобжеський варіант лужицької культури з дещо відмінними формами кераміки. Посуваючись далі на схід, вони заложили ще кілька віддалених одна від одної осель по східному боці Бугу, на що вказують тепер їхні тілопальні погребича в сс. Млинська на Володимирщині,⁹⁶ Черське на Ковельщині⁹⁷ та Дружкопіль на Горохівщині.⁹⁸

Дальше на схід експансія західних праслов'янських племен з лужицькою культурою не сягала, принаймні нема ще доказів на це у

⁹⁴ Як прим. ч. 89, стор. 44.

⁹⁵ K. Jażdżewski, *Atlas to the Prehistory of the Slavs*, Łódź 1949.

⁹⁶ О. Цинкаловський, *Матеріяли до археології Володимирського повіту*, Записки НТШ, 154, Львів 1937, 187.

⁹⁷ Непубліковані матеріяли в музею в м. Крем'янци.

⁹⁸ J. Fitzke, *Odkrycia archeologiczne na Wołyniu w 1938 r.*, Ilustr. Kuryer Codzienny, Kraków 1939, No. 18.

вигляді залишків їхніх селищ і поховань у Подніпров'ї. А проте Т. Сулімірські старався доказати таку «експансію» окремими бронзовими, на його думку лужицькими виробами, які він знайшов у 1934 р. в музеях центральних земель України, по одному з Овруччини (околиця міста), Житомирщини (околиця міста), Канівщини (Пекарі), Золотонощини (Келебарда), Черкащини (Бабичі), Одещини (Коблево), і Полтавщини (Петрівка).⁹⁹ Були це браслети, глиці, нараменник, сокира-кельт і вістря до списа. Ці предмети, на думку Т. Сулімірського, К. Яжджевського¹⁰⁰ і Т. Лер-Сплавінського,¹⁰¹ мали б бути найвимирами доказами окупації і слявізації Подніпров'я (України) західними праслов'янськими племенами з лужицькою культурою. Ці докази науково дуже мало переконливі і їх можна вважати тільки слідами товарообміну бронзовими виробами західних праслов'ян з Подніпров'ям.

Не можна теж вважати появи тілопальних «полів поховань» у Подніпров'ї доказом слявізації Сходу через Захід, бо ж тілопалення, як це польським археологам добре відомо, було в звичаю в Україні вже у трипільських племен неолітичної й енеолітичної доби,¹⁰² понад 1000 років до появи там торгівців-міннялів з лужицькими бронзами, а його відродження там у сторіччях біля нар. Хр. і після нього, сталося під очевидним впливом причорноморських греків, пізніше римлян, з якими сьогоденні українські землі мали весь час живі товарообмінні зв'язки. Додати ще треба, що за новими дослідженнями сербського археолога В. Мілойчіча¹⁰³ такий прикметний для лужицької культури тілопальний похоронний обряд не зродився був на її власному терені, а на Словаччині та в сумежній північній Угорщині.

У висліді вище сказаної концепції нової польської школи археологів та її речника К. Яжджевського про племена з лужицькою культурою як ніби-то вирішальний чинник в етногенезі українського народу треба вважати цілком невдатною. Тому цілком слушно відкинули її, вже перед її появою друком, більш об'єктивно наставлені польські археологи К. Маєвські¹⁰⁴ і В. Гензель,¹⁰⁵ а в останньому часі теж київські археологи А. Тереножкін¹⁰⁶ і В. Канівець.¹⁰⁷

⁹⁹ T. Sulimirski, *Zagadnienie ekspansji kultury łużyckiej na Ukrainę*, *Wiadomości Archeologiczne* XIV, Warszawa 1936, 41, 44.

¹⁰⁰ K. Jażdżewski, *Atlas to the Prehistory of the Slavs*, 1949.

¹⁰¹ T. Lehr-Splawinski, *Wspólnota językowa bałto-słowiańska a problem etnogenezy słowian*, *Slavia Antiqua* IV, Poznań 1953, 10—11; *Новая попытка освещения проблемы происхождения славян*, *Вопросы языковедения*, 1955, вып. I, 152.

¹⁰² Я. Пастернак, *Археологія України*, 1961, 124, 146.

¹⁰³ V. Milošević, *Zur Frage der „Lausitzer Wanderung“*, 323.

¹⁰⁴ K. Majewski, *Kultura pól grzebalnych na Ukrainie a problem genezy Słowian*, *Archeologia*, II, Wrocław 1948.

¹⁰⁵ W. Henzel, *35 lat naukowej działalności J. Kostrzewskiego*, *Slavia Antiqua*, I, Poznań 1948, 22—23.

¹⁰⁶ А. Тереножкін, *КСИИМК*, 67, М.-Л. 1957, 7.

¹⁰⁷ А. Канівець, *Пізній бронзовий вік в нижньому Подніпров'ї*, *Нариси стародавньої історії УРСР*, Київ 1957, 105.

III.

Вище подані намагання давніх і сучасних дослідників слов'янської старовини, істориків, філологів, антропологів та археологів розв'язати проблему правітчизни й етнологенези слов'ян. Їхні тези часто суперечать одна одній, бувають позбавлені повного наукового об'єктивізму й нагинаються в національний бік, а проте, одні й другі іноді ступають на правильний шлях. Сьогодні, думаємо, треба виходити з двох основних заложень:¹⁰⁸ а) не було одної, невеликої розмірами правітчизни в розумінні давніх дослідників, спільної для всіх слов'ян, з якої вони ступнево розходилися на свої історичні місця; б) в розгляді проблеми етнологенези всіх слов'ян замало сягати назад лиш до бронзової доби, як це роблять польські дослідники, або ще менше до прецьких та римських часів, як це роблять московські вчені. Ми погоджуємося з істориком Н. С. Державином, що протослов'яни, тобто слов'яни на стадії дослов'янського етнографічного оформлення такий самий прадавний нарід в Європі, як і протогермани, протокельти і протофіні.¹⁰⁹

Спираючись на нових висновках українських, московських, польських та чеських археологів, які без сумніву вносять вартісні в дечому, позитивні думки, ми доходимо до таких висновків: а) так східні як і західні слов'яни є споконвічними автохтонами на своїх історичних землях і не прийшли туди з-над Дунаю, з Полісся, чи з Азії.

Ця наша теза дістала в останньому часі нове потвердження зі сторони польського філолога Т. Лер-Сплавінського, який у своїй праці гідронаматичного¹¹⁰ характеру дав карту слов'янської прабатьківщини, границі якої лежать на заході на ріці Одрі, на сході на Лівобережжі Дніпра, на півдні доходять до Карпат, а на півночі приблизно покриваються з етнографічними границями України й Польщі.

Не є автохтонами на своїх сьогоднішніх землях тільки південні слов'яни. Їхніми предками були частини східних та західних праслов'янських племен, з великою перевагою східних, які тільки в V—VI ст., в часі великого переселення народів перейшли у південне Подунав'я і на Балкан, повністю зайняли ці землі, слявізували тамтешнє місцеве трако-іллірське населення і тим дали початок сьогоднішнім південним слов'янам, без їх глибшого на тій землі, праісторичного коріння;¹¹¹ б) Одні й другі, східні й західні слов'яни розвивалися на двох окремих, одначе споріднених між собою етнічних базах, початки яких сягають ще неолітичної, подекуди й давнішої доби.¹¹² Племена обох

¹⁰⁸ Я. Пастернак, *Археологія України*, Торонто 1961, 539.

¹⁰⁹ Н. Державин, *Славяне в древности*, М. 1946.

¹¹⁰ T. Lehr-Splawinski, *Rozmieszczenie geograficzne prasłowiańskich nazw wodnych*, Rocznik Slawistyczny, XXI, I, Wrocław—Kraków 1960, 5—22.

¹¹¹ L. Niederle, *Původ a počátky Slovanů jižních*, Slovanské Starožitnosti II, 2, Praha 1910, 253—524.

¹¹² Я. Пастернак, як прим. ч. 108.

цих баз, східної й західної, творили, за дослідженнями О. Менгіна, автора всесвітньої історії кам'яної доби,¹¹³ одну велику групу найдавніших хліборобських племен Європи і вже на цій стадії їхньої індоєвропейської єдності треба, мабуть, шукати перших початків споріднення усіх слов'янських мов.

Для західних слов'ян такою етнічною базою були племена з лінійно-стрічковою керамікою, що за дослідженням А. Стоцького в Чехії,¹¹⁴ В. Бутлера в Німеччині,¹¹⁵ Я. Пастернака в Україні¹¹⁶ та Й. Костшевського в Польщі,¹¹⁷ в часі свого найбільшого поширення в терені під кінець III тисячоріччя до Хр. сягала від Райну на заході по Вислу на сході і від Балтійського моря на півночі по горішній Дунай на півдні.

Західно-слов'янські археологи, головню Й. Костшевські, доказують на добутих розкопках матеріялах ступневий розвиток культури носіїв волютової (лінійно-стрічкової) кераміки з її найдавнішими компонентами (кераміка шнурова та лійкуватих пугарів) через культури унецицьку й II бронзової доби та згадувану тут же лужицьку культуру і далі її ступневий перехід у місцеву культуру римської і згодом ранньослов'янської доби. Звичайно, деякі ступні цього розвитку є ще дискутовані, напр., часи переселення народів, але в загальному місцевий розвиток культури західно-слов'янських, в цьому головню польських племен, є вже доказаний в археології у високоправдоподібний спосіб. Бракує ще тільки пов'язання самих найдавніших на сьогодні, неолітичних предків західних слов'ян із взагалі першим, ще палеолітичним населенням центральної Європи з його культурою мадленського типу.

Додати треба, що сьгоднішні польські землі були зразу, вже з неоліту заселені західними праслов'янами, а Чехію й мабуть Словаччину зайняли ці племена тільки під кінець IV ст. по Хр., як це виявили тепер дослідження чеського археолога Я. Бема.¹¹⁸

Подаючи нижче нашу власну розв'язку проблеми етногенези східних слов'ян, в першу чергу українців, ми йдемо по лінії історії заселення українських земель від найраніших праісторичних часів.

Найдавніші, ще ранньо-палеолітичні сліди того заселення, коло 250.000 років тому, одночасні з найдавнішим заселенням західної Європи (Франція, Німеччина, Іспанія, Італія) та Малої Азії, виявив П. Борисковський в 1946 р. в Подністровку біля с. Лука Врублівецька, на південь від Кам'янця Подільського. Він знайшов там 50 крем'яних

¹¹³ O. Menghin, *Weltgeschichte der Steinzeit*, Wien 1931.

¹¹⁴ A. Stocký, *Čechy v době kamenné*, Praha 1924, 11.

¹¹⁵ W. Buttler, *Der donauländische und der westliche Kulturkreis der jüngeren Steinzeit*, Berlin 1938.

¹¹⁶ Я. Пастернак, *До проблеми поширення й хронології лінійно-стрічкової кераміки в Європі*, УВАН, Серія археологічна, збірник 2, ч. I, Авгсбург 1948.

¹¹⁷ J. Kostrzewski, *Pradzieje Polski*, Poznań 1949.

¹¹⁸ J. Böhm, *Přehled československých dějin*, I, Praha 1958, 37.

виробів шельського типу на давній, знищеній тепер прибережній терасі Дністра.¹¹⁹

Подністрів'я, західня частина українських земель, була теж найгустіше заселена у середній (мустьєрській) палеолітичній добі, а ще густіше продовж цілої молодшої палеолітичної доби.¹²⁰ Під кінець цієї доби, в часі тривання пізньої оріньяцької культури (коло 30.000 років тому, — каже В. Щербаківський, — «людина, дуже можливо, відійшла на північ, вслід за льодовиком і мамутами, українська земля обезлюднилась і на опустілі терени прийшли в неоліті нові племена з півдня і південного сходу».¹²¹

На підпертя своєї теорії про зміну людности в Україні В. Щербаківський не узнавав в Україні ніяких перехідних між палеолітом і неолітом так зв. мезолітичних знахідок, зарахував їх всіх до неоліту і приписував їх вже новим пришельцям з півдня. А втім археологічні дослідження останніх десятиріч ніяк не підтверджують цієї теорії. Навпаки, багатьма знахідками крем'яного знаряддя на останках поселень з доби мезоліту і раннього неоліту по всіх українських землях, вони добре виповнюють здогадний брак тяглості між палеолітичним і неолітичним заселенням України, головно в Подністрів'ї.

Мезолітичних стоянок у центральних і східних областях України е стільки, що полтавський археолог, знавець мезоліту, М. Рудинський міг вирізнити дві окремі мезолітичні провінції, одну на північному заході, в північній Київщині, волинському Поліссі та в доріч'ї Прип'яті, Тетерева, Ушї й Десни, а другу на південному сході, на Харківщині.¹²² В західніх областях України мезолітичні стоянки розкинені по цілій західній Волині, і в північній частині Галичини.¹²³ Знахідки крем'яного знаряддя ранньо-неолітичної доби виявлено по всіх українських землях, від Сяну по Донець і від доріччя Десни й Прип'яті по північний Крим. Сюди належить теж ранньо-неолітична кераміка з культурного шару біля Кам'яної Могили на Мелітопільщині.¹²⁴ Тому здогадний «гіятус» між палеолітом і неолітом в Україні нічим не доказаний.

Тільки якась частина верхньо-палеолітичного населення Лівобережжя і Приозів'я — коли брати до уваги теорію В. Щербаківського — могла відійти за льодовиком і мамутами на північ і тим можна б пояснити наявність верхньопалеолітичних стоянок у доріччю Оки й Ками. Одначе ціле правобережне, західньо-українське і частина лі-

119 П. Борисковский, *Палеолит Украины*, М.-Л. 1953, 39—55.

120 G. Polanskyj, *Rekonstruktion der geographischen Verhältnisse des Jungpaläolithikums der podolisch-bessarabischen Provinz*.

121 В. Щербаківський, *Формація української нації*, Прага 1941, 19—20.

122 М. Рудинський, *Деякі підсумки та ближчі завдання палеолітичних вивчень в межах УРСР*, Антропологія, IV, Київ 1931, 153—165.

123 Я. Пастернак, *Археологія України*, 1961, 97, карта.

124 О. Вадер, *Петрогліфи «Кам'яної Могили»*, Палеоліт і неоліт України, I, Київ 1941, 309.

вобережного населення України лишилася, думаю, на своїх місцях, впродовж кількох тисячоріч пристосувалася до нового, теплішого підсоння, до зміненого природного довкілля, а з тим і до нового способу добування прожитку, полюючи на дрібні тварини при допомозі новонайденого лука і стріл.

Спіраючись на вищезгадані мезолітичні і ранньо-неолітичні знахідки, я впевнений у безпереривній тяглоті населення України від палеоліту по неолітичну добу.

Основну масу населення України в неолітичній добі (5000—2500 до Хр.) творили хліборобські племена з так зв. трипільською культурою. Вони густо заселювали цілу правобережну Україну, Поділля і Подністров'я по с. Крилос, Галицького району, на заході.

Походження цих племен є мабуть найважливішою проблемою етногенези українського народу, яка й досі дискутується дослідниками трипільської культури. Той, що відкрив цю культуру, київський археолог В. Хвойка, вважав її носіїв за місцеве праслов'янське населення.¹²⁵ Думку про автохтонність трипільців піддержували пізніше німецький археолог Г. Шмідт,¹²⁶ фінський М. Таллгрєн,¹²⁷ сербський В. Мілоїчич,¹²⁸ українські Е. Кричевський¹²⁹ та К. Черниш¹³⁰ і польські Л. Козловські¹³¹ і К. Маєвські.¹³²

Деякі інші дослідники висунули твердження, у зв'язку з проблемою походження трипільської мальованої кераміки, що трипільські племена прийшли в Україну з Малої Азії. Так думали В. Щербаківський¹³³ і московський археолог В. Городцов.¹³⁴ Англієць В. Г. Чайльд¹³⁵ виводив трипільські племена з Подунав'я і до його думки прихилився пізніше В. Щербаківський.¹³⁶ Ще іншу розв'язку трипільської проблеми подав лєнінградський археолог С. Бібіков.¹³⁷ Трипільська культура, каже він, виникла через асиміляцію місцевого населення України з південними племенами, які прийшли з Балкану і

¹²⁵ В. Хвойка, *Камєнный век среднего Приднепровья*, М. 1901.

¹²⁶ А. Schmidt, *Prähistorisches aus Ostasien*, *Zeitschrift für Ethnologie*, 56, Berlin 1924, 141.

¹²⁷ М. Tallgren, *Südrussland, Neolithikum*, М. Eberts *Reallexikon*, XIII, 1929, 37.

¹²⁸ W. Milošić, *Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südosteuropas*, Berlin 1949, 106.

¹²⁹ Е. Кричевський, *Ранній неоліт і походження трипільської культури*, Палеоліт і неоліт України, I, Київ 1941, 378—379, 398.

¹³⁰ К. К. Черниш, *Ранньотрипільське поселення Ленківці на середньому Дністрі*, Київ 1959.

¹³¹ L. Kozłowski, *Zarys pradziejów Polski południowo-wschodniej*, Lwów 1939, 22.

¹³² K. Majewski, *Archeologia*, II, Warszawa 1948, 172.

¹³³ В. Щербаківський, як прим. 121, стор. 56.

¹³⁴ В. Городцов, *Бронзовый век на территории СССР*, В.С.Е., 7, 1927, 610.

¹³⁵ V. G. Childe, *The Dawn of European Civilisation*, London 1947, 145.

¹³⁶ В. Щербаківський, *Кам'яна доба в Україні*, Мюнхен 1947, 56.

¹³⁷ С. Вибижов, *Раннегрипольское поселение Лука Врублевевская*, МИА, 38, 1953.

принесли зі собою хліборобство, скотарство, мальовану кераміку, культ родючости і перший метал — мідь.

Я особисто вважаю трипільські племена автохтонами України, а саме з таких причин:

1) За однозгідною думкою європейських антропологів праісторичне населення Малої Азії та Близького Сходу належало до круглолової, арменоїдної раси, а розкопи трипільського погребця в печері «Вертеба» в Більчу Золотому (верхнє Подністров'я), переведені А. Кіркором,¹³⁸ Г. Осовським¹³⁹ і мною (1914)¹⁴⁰ виявили 27 кістяків, переважаюча більшість яких за антропометричними дослідженнями Б. Росінського,¹⁴¹ була довгоголова. Це повністю заперечує теорію В. Городцова і В. Щербаківського про малоазійське походження трипільських племен і є важливим доказом в користь їх місцевого, українського походження.

Не промовляє за малоазійською теорією також факт, що у «Вертебі» було знайдено, разом з довгоголовими, також кілька короткоголових черепів. В печері Офнет біля Нердлінген в Баварії Р. Р. Шмідт виявив був 33 ще верхньопалеолітичні поховання самих тільки голів як вияв вірування в осідок людського духа саме в голові, і між ними було вісім черепів короткоголових.¹⁴² На тій підставі західно-європейські дослідники правильно стверджують факт, що тенденція до короткоголовости існувала вже у верхньопалеолітичних (С. Кун,¹⁴³ В. Г. Чайльд¹⁴⁴), а тим певніше у мезолітичних (Л. Нугіє¹⁴⁵) європейців, які ніяк не були малоазійського походження.

2) Нема теж в терені археологічних доказів на прихід трипільців з Малої Азії, бо досі не виявлено ніяких пам'яток їхньої культури на схід від лінії Чернігів—Переяслав—Єлисаветград—Херсон. Немає їх на цілому Лівобережжі, з винятком найближчої околиці на схід від Києва, нема в Приозів'ї, ні на Кубанщині, де вони мусіли б бути у випадку переходу в Україну з південного сходу попри Кавказ.

3) Відпадає теж думка С. Бібікова про їхній прихід в Подністров'я з Балкану чи Семигороду, бо за стилістичним аналізом кераміки залишки трипільської культури Подністров'я і Побожжя (Незвиська, Шипинці) є старші за балканські (Гумельніца) і за семигородські (Ерещд), і тому треба думати, що міграційний рух трипільських пле-

¹³⁸ A. Kirkor, *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej*, II, Kraków 1878, 16.

¹³⁹ G. Ossowski, *ZWAK*, XV, Kraków 1891, 54—68.

¹⁴⁰ Непубліковані матеріали в збірках катедри атропологиї Львівського Університету.

¹⁴¹ B. Rosiński, *Studja nad czaszkami neolitycznymi znelezione w Polsce*, *Wiad. Arch.* IX., Warszawa 1924, 29—49.

¹⁴² C. Schuchhardt, *Alturopa*, Berlin 1944, 27.

¹⁴³ C. S. Coon, *Races of Europe*, 1939, 35—36, 67—68.

¹⁴⁴ V. G. Childe, *The Dawn of European Civilisation*, 1950, 4.

¹⁴⁵ L. Nougier, *Les civilisations campgniennes en Europe occidentale*, Le Mans 1950.

мен відбувався у протилежному напрямку, а саме з Подністров'я на Балкан і в Семигород, а не навпаки.

4) Знавець українського неоліту і дослідник трипільської культури Е. Кричевський, після детального аналізу форм і техніки виробу крем'яного знаряддя трипільських племен в часі його розкопів в Піщаному Урочищі біля с. Смячки і близько м. Охтирки на Поліссі, встановив був у високій мірі переконливу безпереривну еволюцію форм і техніки цього знаряддя від верхнього палеоліту через мезоліт і ранній неоліт аж до Трипілля і тим доказав місцеве походження трипільської культури та відвічний, (від палеоліту) автохтонізм її носіїв — хліборобських трипільських племен України.¹⁴⁶ До того самого висновку прийшов був теж німецький археолог Л. Цоц, який досліджував крем'яне виробництво трипільських поселенців на колонізованому ними басарабському терені в с. Кукутенах біля м. Ясів.¹⁴⁷

У світлі наведених фактів є підстави вважати трипільські племена автохтонами в Україні, які свій рід виводять ще з верхньо-палеолітичного населення Подністров'я. І тільки звичай прикрашувати свій посуд мальованим орнаментом був, можливо, перейнятий трипільськими майстрами-декораторами, шляхом міжплемінних зв'язків, з Ірану або з Малої Азії, де за останніми розкопами Дж. Меллярта в 1959 р. на терені провінції Анатолії мальована неолітична кераміка появилася була вже на початку V тисячоліття до Хр.¹⁴⁸

Часи свого найвищого розквіту трипільська культура переживала в енеолітичній добі (2500-1800 до Хр.) і тоді появляється теж перше трипільське місто в Україні, Володимирівка, з двома сотнями хат, що його досліджувала Т. Пассек у 1940. р.¹⁴⁹ Основною етнічною групою України залишилися трипільські племена теж у наступній, бронзовій добі (1800-800 до Хр.), одначе їхня культура зазнає тоді вже різних змін під впливом прибулих зі сходу напівкочових племен з прикметною їм шнуровою керамікою. Після 3000-річного свого існування трипільська культура тоді, на мою думку, природно вироджується, переходить в стадію свого присмерку. А проте носії цієї культури, трипільські племена, хоч і нездібні вже до дальшого самобутнього розвитку, все ж мають вищу культуру ніж пришельці-шнуровики і вони легко чужинців асимілюють.

Під впливом нових культурних течій з альпійських країв, з теренів, де зароджувалася культура з прикметною для неї чорною лискучою керамікою, вони наприкінці бронзової доби, на початку II тисячоріччя до Хр. міняють свої давні мистецькі уподобання в користь

¹⁴⁶ Е. Кричевський, як прим. ч. 129.

¹⁴⁷ L. Zotz, *Wiener Prähistorische Zeitschrift*, 28, 1941, 10.

¹⁴⁸ J. Mellart, *Hacılar: a Neolithic Village Site*, Scientific American, New York, August 1961, 86—97.

¹⁴⁹ Т. Пассек, *Трипольское поселение у Владимировки*, Вестник Древней Истории, I, 1941; *Периодизация трипольских поселений*, МИА, 10, 1949, 79—102.

модної новинки, тоб-то втрачають ступнево свій мальований орнамент і приймають новий закопчування свого посуду на чорно та вигладжування його до блиску. Такий рід посуду, за дослідженнями П. Курінного в Білогородівці¹⁵⁰ і моїми в Новосілці Костюкової,¹⁵¹ прикметний для пізніх селищ і поховань трипільських племен кінця бронзової і початку залізної, так зв. передскитської доби. На трипільське походження тих пам'яток і їх населення вказують вже тільки деякі орнаментацийні засоби посуду (штамповані подвійні спіралі), нечисленні глиняні фігурки жінок і тварин, прикметні трипільському культові богині родючості і бика — уосіблення сили й плодovitости, та вкінці деякі будівельні засоби в житловій архітектурі, як прим. конструкція випалованої долівки і малювання стін.

Ще виразніші зміни у вияві матеріальної культури трипільських племен помічаємо у скито-сарматській добі (800—0 до Хр.), і тільки хліборобський спосіб життя і зайняті Геродотовими агатирсами, алазонами, і скитами-орачами землі вказують на них, як на місцеве хліборобське населення, нащадків трипільських племен. З історії відомо, що кочовики не винищують, не проганяють місцевого хліборобського населення, а заставляють його працювати для себе, для своєї користи і те саме, очевидно, мало місце теж після приходу кочуючих скитів і сарматів в Україну.

З останніх сторіч до Хр. на Правобережній і Лівобережній Україні масово виступають тілопальні поховання без могильних насипів, так зв. «поля поховань». Їх загально приписують ранньо-слов'янським племенам антів, одначе власне це пов'язання «полів поховань» з антами є другою після трипільської, важливою проблемою української археології в аспекті етногенези українського народу. Справа в тому, що «поля поховань» датуються часом від II ст. до Хр. до VI ст. по Хр., одначе тільки в VI ст. готський єпископ-історик Йордан у своїй праці «Де орігіне, актїбускве Гетарум» згадує вперше слов'янських антів, яких ще в 375 р. підкорив був остроготський князь Вінитар. За тим істориком анти були другою, східною головною частиною слов'ян, яка займала землі між Дніпром і Дністром, а візантійський історик Прокопій Кесарійський згадує в праці «Беллум Готікум» «незчисленні племена антів» між долішнім Дунаєм і Озівським Морем.

Спиралючись на свідчення цих двох ранньо-середньовічних істориків, всі видатні українські історики, як М. Грушевський, Д. Іловайський, М. Кордуба, І. Крип'якевич визнали антів, на мою думку цілком правильно, безпосередніми предками українських літописних племен і тільки російський історик Г. Вернадський вважає антів сарматами, точніше — аланами, предками сьгоднішніх кавказьких осетинів.¹⁵²

¹⁵⁰ П. Курінний, *Дослідження Білогородівського могильника*, ВУАК, Коротке звітання за 1925 р., Київ 1926.

¹⁵¹ Непубліковані матеріали в Музею НТШ у Львові.

¹⁵² G. Vernadsky, *Kievan Russia*, New Haven 1948.

Джерельні історичні відомості про аланів вказують, що алани появилися в причорноморських степах тільки в половині I ст. по Хр. Вони зайняли спершу Приозів'я, опісля степову Україну, одначе збиті гунами зі своїх місць у 375 р. перейшли частинами на південь, захід і північ. Зрештою «поля поховань» появляються вже приблизно два сторіччя до приходу аланів і ними густо вкриті землі власне на північ від зайнятих аланами степів. Вкінці, після розгромлення аланів гунами їх не могло бути пізніше, в VI ст. ще стільки вкупі разом, щоби Прокопій міг назвати їх, а не слов'янських антів «безчисленними племенами». Тому я вважаю, що думка про «поля поховань» як пам'ятки по аланах не має ні історичних, ні археологічних підстав.

А втім була ще й третя спроба етнічного визначення «полів поховань». Німецькі археологи, керуючись більш політичними мотивами як археологічними фактами, приписували їх германським готам.¹⁵³ Тут теж хронологія «полів поховань», добута з джерельних археологічних матеріалів, цілком суперечить тому твердженню. Тільки на початку III ст. по Хр., на яких 350 років пізніше від появи «полів поховань», готи рушили зі Скандинавії в сторону України і були розбиті і прогнані гунами у 375 р. з Подніпров'я на захід в Подунав'я і на південь у Крим, а «поля поховань» закладаються ще багато довше, до VI ст., значить: готам їх приписувати неможливо.

Німецькі археологи спирали свої твердження передусім на прикметному для «полів поховань» кружальному (точеному на гончарському колі) посуді. А проте, на мою думку, це теж не відповідає археологічній правді, бо дослідження в терені у скандинавській, а пізніше в прибалтійській правітчині готів виразно виявили, що кружальний посуд був невідомий готам до часу приходу їх в Україну, тому ясно, що вони не могли принести його зі собою. Кружальний посуд був відомий в Україні на багато раніше, ще з часу грецьких колоній і римських наддунайських провінцій. Тому «поля поховань», тоб-то поховання кісток спалених небіжчиків в урнах, без могильних насипів, можуть належати тільки тим «незчисленим племенам антів», що про них докладні, як виходить, відомості мав візантійський історик VI ст. Прокопій Кесарійський.

Ще одна з важливіших проблем етногенези українського народу виринає на грані переходу від ранньо-слов'янської до княжої доби. Перша з них, ранньо-слов'янська доба, в археології спершу репрезентована культурою так зв. черняхівського типу (с. Черняхів на Київщині), для якої прикметний є двоякий, тілопальний і кістяковий по-

¹⁵³ K. Tackenberg, *Germanen und Slaven zwischen 1000 vor und 1000 nach Beginn unserer Zeitrechnung*, Bonn 1940.

хоронний обряд, неукріплені валами селища і кружальний глиняний посуд, що виразно вказує на зв'язки з античною грецькою культурою Причорномор'я.

Черняхівська культура обривається, згідно з твердженням В. Петрова¹⁵⁴ і М. Міллера¹⁵⁵ приблизно в половині I тисячоріччя по Хр. і між нею та вбогою культурою кінця ранньо-слов'янської і початку княжої доби (VII—VIII ст.) є в археологічних матеріалах слідний розрив, гіятуо, що — можливо — вказував би на якусь зміну населення. Це, на мою думку, мало правдоподібне, бо збережені історичні джерела (літописи) нічого не згадують про якесь тотальне винищення автохтонної ранньо-слов'янської людності Подніпров'я азійськими кочовиками в добі переселень народів ні про прихід на їх місце пізніших літописних племен. Немає теж ніяких археологічних доказів на це. А втім тут приходиться пригадати вже вище сказане, що кочовики, для власної користі, і вигоди, ніколи не проганяли місцевого хліборобського населення з його загосподарених піль і ланів. Упадок ранньо-слов'янської культури та вбогість наступної по ній слов'янської культури VI—VIII ст. можна, на сьогодні, пояснити тільки різними переломовими подіями, бурхливими часами великого переселення народів, які відтяли українські землі від античних культурних центрів і привели до значного занепаду високу матеріальну культуру черняхівського типу.

Вбогу слов'янську культуру України VI—VIII ст. розвивають пізніше літописні українські племена вже у спокійніших часах та при наладнаних зв'язках з Візантією. У XII—XIII ст., у державницько-творчому періоді княжої доби, культура українського народу досягає дуже високого рівня, стає його гордістю і зразком для других європейських країн.

Висновки

На підставі вище наведених археологічних матеріалів та об'єктивних висновків з них я цілком переконаний в автохтонності українського народу на його сьогоднішніх землях ще з часів верхнього палеоліту. В ході багатьох тисячоріч духовна культура його предків еволюціонувала згідно з духом часу, а комплекс виявів матеріальної культури не раз міняв своє обличчя відповідно до вимог щоденного життя, загального розвитку цивілізації, інтенсивності міжплемінних зв'язків і різних етнічних домішок, зумовлених географічним положенням України між Європою й Азією. А проте етнічний масив, головна етнічна база зрослого з українським чорноземом народу лишається продовж приблизно 40.000 років усе та сама. Сьогоднішній ант-

¹⁵⁴ В. Петров, *Походження українського народу*, Регенсбург 1947, 54.

¹⁵⁵ Приватна інформація в листі з 7. XII, 1960.

ропологічний тип українського народу виразно відрізняє його від сусідніх з ним народів і це є одним з дальших доказів його відвічної автохтонності на його сьогоднішніх землях.

Зовсім іншим шляхом, з іншого кореня, під впливом інших кліматичних умовин та географічного положення йшов розвиток московського народу. Його найдавнішою етнічною базою були праугрофінські бродячі племена звіроловів і збирачів,¹⁵⁶ що ми вже вище сказали при обговорюванню етногенічних тез П. Третьякова, а прабатьківщиною цих племен були балтійські краї та північна і центральна Московщина. Терен цієї прабатьківщини, зокрема її південну границю, точно визначив, за археологічними матеріялами В. Г. Чайльд,¹⁵⁷ а потвердив Т. Сулімирські.¹⁵⁸ Ця границя, по всі праісторичні та ранньо-історичні часи відмежовувала, з незначним коливанням, предків українського й московського народів. На північ від неї праугрофінські племена весь, меря, мурома, а далі мордвини, череміси і вотяки та казанські татари, що всі були мовно слявізовані під впливом Київської Русі та літописного племені словенів з-над Ільменського озера. На південь від цієї відвічної етнічної границі жили, з праісторичних та ранньо-історичних часів, хліборобські праслов'янські племена, що лягли в основу українського народу.

Археологічні, антропологічні, історичні та етнографічні матеріяли доказують, що окремішність українського народу від московського існувала по всі часи. Вона виявляється в окремому стилі життя, в духовній та матеріяльній культурі, в психіці, духовній структурі та в глибоко відчутній національній індивідуальності. Цю окремішність потверджують також чужинці, що вже з раннього середньовіччя відвідували Східню Європу і мали змогу наочно переконатися в існуванні там двох різних східнослов'янських народів.

Предками білоруського народу, за новими дослідженнями Ю. Шереха¹⁵⁹ і білоруського історика Я. Станкевича¹⁶⁰ були літописні племена радимичів, вятичів, дреговичів, кривичів і полочан. Вони настільки окремі від ранньо-українських племен, що київський літописець вважав перші два з них свояками ляхів («радимичи бо и вятичи от ляхов»).

В тому світлі абсурдною, без твердих наукових підстав вигадкою являється сьогодні твердження советських істориків та археологів про три руські народи — український, білоруський та московський, які, мовляв, походять з одного кореня.

¹⁵⁶ Єдине упро-фінське плем'я, що десь в VIII ст., під впливом тюркських кочових племен, перейшло від бродячого до кочового способу життя й господарства — це угри.

¹⁵⁷ V. G. Childe, *The Dawn of European Civilisation*, London 1949, map. II.

¹⁵⁸ T. Sulimirski, *Z dziedziny zagadnień etnicznych*, „Kultura”, No. 4/22, Paryż

¹⁵⁹ Y. Šerech, *Problems in the Formation of Belorussian*, Supplement to „Word”, IX, New York 1953.

¹⁶⁰ Я. В. Станкевич, *Исследование памятников первого тысячелетия н. е. в верховьях Западной Двины за 1949—1951 годы*, КСИИМК 52, 1953, 60-67.

ВИБРАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Артамонов М., Третьяков П., *Происхождение славян*, История СССР, III—IV, АН СССР, Л. 1939, 202—212.
2. Артамонов М., *Спорные вопросы древнейшей истории славян и руси*, КСИИМК, VI, М.—Л. 1940, 3-13.
3. Быковский С., *Яфетический предок восточных славян — киммерийцы*, Известия, ГАИМК, VI, Л. 1940.
4. Брайчевский М., *Основные вопросы археологического изучения антов*, Київ 1953.
5. Городцов В., *Бронзовый век на территории СССР*, В.С.Е. VII, 1927.
6. Грушевський М., *Історія України-Руси I*, Львів 1913.
7. Державин Н., *Славяне в древности*, М. 1946.
8. *Етногенез восточных славян*, МИА, 6, М. 1941.
9. *История Польши*, I, М. 1954.
10. Пастернак Я., *До проблеми поширення й хронології лінійно-стрічкової кераміки в Європі*, УВАН, Авісбург 1948.
11. Пастернак Я., *Етногенеза слав'ян за новими археологічними дослідями*, БТШ, Збірник в пошану З. Кузелі, Мюнхен 1961.
12. Петров В., *Походження Українського народу*, Регенсбург 1947.
13. Рабинович М., *Проблеми етногенезу восточных славян в исследованиях советских археологов*, Советская Етнография II, М. 1948.
14. Рыбаков Б., *Ранняя культура восточных славян*, Исторический Журнал, чч. 11—12, М. 1943.
15. Рыбаков Б., *Древние Русы*, Советская Археология XVII, М.—Л. 1953, 23—104.
16. Рыбаков Б., *О начале русского государства*, Вестник Моск. Госуд. Унив-та, 4-5, М. 1955.
16. Сажин Д., *О происхождении русских и польских славян*, Труды VIII археол. съезда III, М. 1890.
17. Томашівський С., *Українська історія*, I, Середні віки, Львів 1919.
18. Третьяков П., *Археологические памятники восточно-славянских племен в связи с проблемой етногенеза*, КСИИМК, II, М. 1939.
19. Третьяков П., *Некоторые вопросы этногонии восточного славянства*, КСИИМК, V, М. 1940.
20. Третьяков П., *Восточно-славянские племена в свете археологических исследований последних лет*, КСИИМК, XIII, М. 1946.
21. Третьяков П., *Восточно-славянские племена*, М. 1953.
22. Третьяков П., *О происхождении славян*, Вопросы истории, М. 1953, кн. 2.
23. Третьяков П., *У истоков древней Руси*, М. 1953.
24. Третьяков П., *К вопросу об этническом составе населения волго-окского междуречья в I тысячелетии н. е.*, Советская Археология, 1957, кн. 2.
25. Трофимова М., *Краниологические данные к етногенезу западных славян*, Совет. Етнография, II, М. 1948.
26. Удальцов А., *Проблема происхождения славян в свете современной археологии*, Вопросы Истории, М. 1949, кн. 2.
27. Хвойко В., *Каменный век среднего Приднепровья*, Труды XI археол. съезда, М. 1899.
28. Хвойко В., *Древние обитатели среднего Поднепровья и их культура в доисторические времена*, Київ 1913.

29. Холмський І., *Історія України*, Мюнхен 1949.
30. Штерн Е., *Доисторическая греческая культура на Юге России*, М. 1907.
31. Щербаківський В., *Тілопальні точки і малювана кераміка, Трипільська культура на Україні*, I, Київ 1926.
32. Щербаківський В., *До проблеми географії праслов'ян, IV з'їзд слов'янських географів і етнографів*, Софія 1936.
33. Щербаківський В., *Концепція М. Грушевського про походження українського народу в світлі палеоетнології*, Труды Укр. істор.-філолог. Тов-ва в Празі, III, 1940.
34. Щербаківський В., *Формация української нації*, Прага 1941.
35. Щербаківський В., *Кам'яна доба в Україні*, Мюнхен 1947.
36. Ailio J., *Fragen der russischen Steinzeit*, Helsingfors, 1922.
37. Boguslawski E. *Historia Slowian*, Kraków 1899.
38. Boguslawski E. *Einführung in die Geschichte der Slaven*, Jena 1904.
39. Boguslawski E. *Dowody autochtonizmu Slowian*, Warszawa 1912.
40. Böhm J. *Původ Slovanů ve světle nové české literatury prehistorické*, časopis Maticе Moravské, Brno 1948.
41. Böhm J. *Přehled československých dějin*, I, Praha, 1958.
42. Červinka I. *Kultura polí popelnicových*, Brno 1911.
43. Childe V. G. *The Danube in Prehistory*, Oxford 1929.
44. Childe V. G. *The Dawn of European Civilisation*, London 1946.
45. Czekanowski J. *Wstęp do historii słowian*, Poznań 1957.
46. Czekanowski J. *Etnogeneza słowian w świetle badań antropologicznych*, Przegląd Antropologiczny, XXIV, Wrocław 1958.
47. Dvornik F. *The Slavs. Their early History and Civilisation*, Boston 1956.
48. Eisner J. *Nové výklady o slovenské pravlasti*, Obrysy Slovanstva, Praha 1948, 43—61.
49. Eisner J. *Šafaříkovy Slovanské Starožitnosti a náš archeologický výzkum*, Slavia, XXX, 2, Praha 1961, 169—178.
50. Eisner J. *Les origines des Slavs d'apres les prehistoriens tcheques*, Revue des etudes slaves, XXIV, 129—142.
51. Filip J. *Počátky slovenského osídlení v Československu*, Praha 1946.
52. Filip J. *Slované v Československu a jejich dějinní předchůdci*, Obrysy Slovanstva, Praha 1948, 62—93.
53. Hellmann M. *Zur Problematik der slavischen Frühzeit*, Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, München 1959, 196—203.
54. Hensel W. *35 lat naukowej działalności J. Kostrzewskiego*, Slavia Antiqua, I, Poznań 1948.
55. Hensel W. *Pochodzenie Słowian*, Wiadomości Archeologiczne XX, Warszawa 1954, 211—218.
56. Jakimowicz R. *Nowe dane o wschodnim zasięgu kultury łużyckiej, a zagadnieniu praojczyzny słowian*, II Zjazd prehistoryków polskich w Krakowie, 1935.
57. Jazdzewski K. *Atlas to the Prehistory of the Slavs*, Lodz 1949.
58. Klaniar A. *El porvenir de los Eslavos en Europa*, La Revista de Estudios Eslavos, I, No. 2, 1947.
59. Koch H. *Die ältere Geschichte der Slaven*, Die neue Propyläen Weltgeschichte, II.
60. Korduba M. *Die Entstehung der ukrainischen Nation*, Lemberg 1933.
61. Kostrzewski J. *Prakolebka słowian w świetle badań paleobotanicznych*, Przegląd Archeologiczny, VII, Poznań 1946.
62. Kozłowski L. *Kultura łużycka a problem pochodzenia słowian*, IV Zjazd historyków polskich w Poznaniu, 1925.
63. Kudlaček J., P. J. Šafařík a jeho koncepcia pôvodu Slovanov, Historický časopis SAV, 5, 1957, 59—81.

64. Labuda G. *Okres „wspólnoty“ słowiańskiej w świetle źródeł i tradycji historycznej*, Slavia Antiqua, I, Poznań 1949.
65. Lehr-Splawiński T. *O pochodzeniu i praojczyźnie Słowian*, Poznań 1946.
66. Lehr-Splawiński T. *Zagadnienie pochodzenia Słowian w świetle nauki polskiej i rosyjskiej*, Światowit, XX, Warszawa 1948.
67. Lehr-Splawiński T. *Obecny stan badań nad pochodzeniem Słowian w nauce radzieckiej*, Przegląd Zachodni, IX, No. 1—3, 1953, 308—316.
68. Lehr-Splawiński T. *Wspólnota językowa balto-słowiańska a problem etnogenezy Słowian*, Slavia Antiqua, IV, Poznań 1955.
69. Lehr-Splawiński T. *Neueres zur Frage nach der Herkunft der Slaven*, Die Welt der Slaven, VI, 1, Wiesbaden 1961, 1—8.
70. Majewski K. *Kultura pól grzebalnych na Ukrainie a problem genezy Słowian*, Archeologia, II, Wrocław 1948.
71. Milewski T. *Dwa ujęcia problemu granic prasłowiańskiego obszaru językowego*, Rocznik Sławistyczny, XXI, 1, Wrocław 1960.
72. Milošević V. *Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südost-Europas*, Berlin 1949.
73. Milošević V. *Die frühesten Ackerbauer in Mitteleuropa*, Germania, XXX, Berlin 1952.
74. Milošević V. *Zur Frage der „Lausitzer Wanderung“* (ibidem).
75. Moszyński K. *Pierwotny zasięg języka prasłowiańskiego*, PAU, Prace językoznawcze, 16, Wrocław 1957.
76. Nehring A. *Studien zur indogermanischen Kultur und Urheimat*, Wien 1936.
77. Niederle L. I., *O původních sídlech Slovanů; II. O původu Slovanů*, Slovanské Starožitnosti, I, Praha 1925.
78. Pasternak J. *Vom Werdegang der Slaven*, Bonn 1949 (Vortrag).
79. Pictet M. *Les origines Indo-européens ou les Aryas primitifs*, I, Paris 1877.
80. Plezia M. *Greckie i łacińskie źródła do najstarszych dziejów Słowian*, Poznań—Kraków 1952.
81. Poulik J. *Jižní Morava země dávných Slovanů*, Brno 1948.
82. Preidel H. *Die Anfänge der slavischen Besiedlung Böhmens und Mährens*, Gräfding bei München, 1954.
83. Rosiński B. *Studja nad czaszkami neolitycznymi znalezionymi w Polsce*, Wiad. Arch. IX, Warszawa 1924.
84. Rysiewicz Z. *O praojczyźnie Słowian*, Lud, XIV, Lwów 1936.
85. Ščerbakivskij V. *Au probleme des Slaves primitives*, II International Congress of Prehistoric and Protohistoric Sciences, Oslo 1936.
86. Schwarz E. *Das Vordringen der Slaven nach Westen*, Südostforschungen XV, 1956.
87. Šembera A. V. *Západní Slované v pravěku*, Viden 1868.
88. Sulimirski T. *Zagadnienie ekspansji kultury łużyckiej na Ukrainę*, Wiad. Arch. XIV, Warszawa 1936.
89. Sulimirski T. *O poleskiej praojczyźnie Słowian*, Z otchłani wieków, XIV, Poznań 1939.
90. Sulimirski T. *Z dziedziny zagadnień etnicznych*, „Kultura“, No. 4/42, Paryż 1951.
91. Ułaszyn H. *Praojczyzna Słowian*, Łódź 1959.
92. Verdiani C. *Il problema dell'origine degli Slavi*, Firenze 1951.
93. Verdiani C. *Introduzione alla preistoria del mondo slavo*, Firenze 1954.
94. *Vznik a počátky Slovanů*, I—III, Praha 1960 (sborník).
95. Zástěrová B. *Hlavní problémy z počátků dějin slovanských národů* (як попередне).